

**MIRZO ULUG‘BEK – DUNYO TAMADDUNIGA ULKAN HISSA QO‘SHGAN
ALLOMA**

Do‘smurodov Rahimjon Baxtiyor o‘g‘li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Tarix yo‘nalishi 3-kurs talabasi

O‘ktamova Malikaxon Sherali qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Xorijiy tillar fakulteti, Xorijiy til va adabiyot yo‘nalishi

uktamovamalikakhan@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada buyuk bobokalonimiz, olim, ma‘rifatli hukmdor Mirzo Ulug‘bekning hayoti va ijodi hamda jahon ilmiga qo‘shgan hissasi haqidagi fikrlar bayon qilingan bo‘lib, mutafakkir, astranom, ijtimoiy hayot bunyodkori bo‘lgan yetuk shaxsning hayotiy shu bilan birga ilmiy faoliyati yoritib beriladi. Uning ilmiy me‘roslari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Samarqand, astronom, matematik, tarixchi, geograf, rasadxona, madrasa, akademiya.

Annotation: This article describes the life and work of our great-grandfather, scientist, enlightened ruler Mirzo Ulugbek and his contribution to world science, illuminates the life and scientific activities of a mature person who is a thinker, an astranum, a builder of social life. It is about his scientific meiros.

Key words: Samarkand, astronomer, mathematician, historian, geographer, observatory, madrasa, academy.

Jahon ilm-fani tarixida o‘zbek xalqi olimlarining ko‘plab nomlarini bilishadi. Bu olimlar orasida ko‘zga ko‘ringan shaxslardan biri XV asrning eng yirik olimi, Samarqandda dunyodagi eng yirik astronomik rasadxonaga asos solgan, o‘sha paytdagi Sharq astronomiya maktabining rahbari Ulug‘bekdir. Uning ilmiy merosi va davlat faoliyatini o‘rganish katta qiziqish uyg‘otmoqda. Bu borada ko‘plab ilmiy ishlar va tadqiqotlar turli mamlakatlar olimlari tomonidan olib borilgan. Ulug‘bek Samarqand hukmdori etib tayinlanganda atigi 15 yoshda edi. Uning o‘n ettinchi tug‘ilgan kuniga qadar shahar uning qo‘riqchisi tomonidan boshqarilgan. Harbiy arbob va hukmdor Temur bobosidan farqli o‘laroq, Ulug‘bek harbiy yurishlarga qiziqmasdi. U faqat o‘ta zarurat tug‘ilganda: xavfning oldini olish yoki mamlakatni dushmanlardan himoya qilish uchun yurish olib bordi. Ulug‘bek huzuridagi qurilish ishlari ikki yo‘nalishda olib borildi: bir tomondan madaniyat muassasalari qurilsa, ikkinchi tomondan undan oldin boshlanganlar qurib bitkazildi.¹ Buyuk olimi, davlat arbobi Muhammad Tarag‘ay sohibqiron Amir Temurning to‘rtinchi o‘g‘li

¹ Мирханова, М. А. Великий учёный и государственный деятель Мирзо Улугбек // Молодой ученый. — 2016. № 8 (112). С. 821-

Shohruh Mirzoning to‘ng‘ich o‘g‘li 1394 yil 22 mart (hijriy 796 yil 19 jumodul avval oyining 19-yakshanba) kuni Iroqi Ajamning Sultoniya shahrida dunyoga keldi. Yangi mehmonga Muhammad Tarag‘ay deb nom beradilar. Bu nom Temurning marhum otasining nomi bo‘lib, hali Temuriy shahzodalardan hech biriga berilmagan edi. Lekin uni bobosi alohida mehr bilan "Ulug‘bek" deb atagani uchun uning asosiy ismi Ulug‘bek bo‘lib qoladi.²Ulug‘bek Mirzo yoshligidanoq bobosi Amir Temur saroyida tarbiyalanib, saroyga yig‘ilgan olimu fuzalolar ta‘sirida ilm-fanga qiziqadi. Ulug‘bek har doim bobosining yonida bo‘lgan, shu jumladan yurish paytida va elchilarni qabul qilishda. Amir Temur uni o‘zi bilan sayrga olib chiqmagan yagona vaqt Hindistonga sayrga chiqqan payt edi. Keyin Hindiston iqlimini hisobga olgan holda, Amir Temur yosh Ulug‘bekning sog‘lig‘idan qo‘rqardi va Amudaryoni kesib o‘tayotganda Ulug‘bek u bilan saroy Mulkxonimdan ajrashdi. Ammo Amir Temur Hindiston safaridan qaytayotganida Ulug‘bek buvisi va boshqa shahzodalar bilan Amudaryo bo‘yida Amir Temurni tantanali kutib oldi. Ulug‘bek boshqa shahzodalar singari eng yaxshi o‘qituvchilarga ega edi. Uning birinchi o‘qituvchilari kimlar edi?". Saroy Mulk-xonim yoki uning davlat va harbiy ishlar bo‘yicha ustoz Shoh-Malik, yoki Gavharshod Begim bo‘lgan. 1405 yil Temuriylar saltanatining tepasiga Hirot qarorgohida saylangan Temurning o‘g‘li - Shohruh o‘tiradi.

Movaraunnahr boshqaruvi Shohruhning to‘ng‘ich o‘g‘li, Amir Temurning nabirasi Ulug‘bekka topshiriladi. 1409 yil Ulug‘bek Samarqand hokimi etib e‘lon qilinadi. Mirzo Ulug‘bek juda yosh paytida ya‘ni 15 yoshida Movarounnahr taxtiga o‘tiradi va davlatni 40 yil boshqaradi. MirzoUlug‘bek bir vaqtningo‘zida adolatli podsho, ham aql-u tafakkurda tengi yo‘q olim va ko‘plab ma‘naviy fazilatlarni o‘zida mujassam qilgan buyuk shaxs edi. MirzoUlug‘bek harbiy yurishlarni unchalik xush ko‘rmaydi, uning harbiy yurishlari faqatgina yaqinlashib kelayotgan xavf-xatarni bartaraf etish uchun tashkil qilingan. U ilm-fan bilan mashg‘ul bo‘lgan, shahar va qishloqlarni obodonlashtirish bilan band bo‘lgan. MirzoUlug‘bek 1417-yili Buxoroda, 1420-yili Samarqandda, 1432-1433-yillari G‘ijduvonda madrasalar barpo etadi. Ulug‘bek Samarqandda ikkita madrasa qurdi: biri Registon ansambli, ikkinchisi go‘r Amir ansambli tarkibida. Ulug‘bekning o‘zi boshqa olimlar qatori ushbu madrasalarning har birida haftada bir marjaa ma‘ruzalar o‘qigan.³

Buxorodagi madrasaga tashrif buyurar ekan, talabalarga qanday fanlar o‘qitilishini ham tekshirib ko‘rdi, o‘qituvchilarni ham, talabalarni ham moddiy rag‘batlantirdi. 15-asrda Samarqandda Mirzo Ulug‘bek tomonidan qurilgan rasadxona katta globusga ega edi. Bu iqlim chegaralarini ko‘rsatdi va siz unda tog‘lar, cho‘llar, dengizlar va daryolarni ham ko‘rishingiz mumkin edi. Shuning uchun dunyodagi ikkinchi globus Samarqand astronomlari tomonidan yaratilgan. Tarixiy manbalarga ko‘ra, Ulug‘bek Samarqandda balandligi 50 metr bo‘lgan quyosh soati qurgan. Bu noyob soatlar ham saqlanmagan. Ta‘lim sifatini oshirish bilan bir qatorda u o‘zining Samarqand rasadxonasini qurishni boshladi. Ushbu ulkan loyihani amalga oshirishda

² <https://www.facebook.com/groups/246149995752425/posts/404381733262583/>

³ <https://upl.uz>

unga Mirzo Ulug‘bekning hamkasblari ilmiy faoliyatda yordam berishdi. Bular Qozizoda Rumi, Jamshid Al-Koshiy va Ali Qushchi. Ali Qushchi, xuddi Ulug‘bekning o‘g‘li, uning eng yaqin shogirdi edi. Bu uch shaxs doimo Mirzo Ulug‘bek bilan birga edi. Agar Mirzo Ulug‘bek boshchiligidagi yuqorida qayd etilgan olimlar madrasada astronomiya bo‘yicha nazariy tadqiqotlar olib borgan bo‘lsa, amalda bu tadqiqotlar rasadxonada tekshirilgan. Bu va boshqa tadqiqotlar natijasi, albatta, uning mashhur asosiy asari "Zij-i jadidi Guragoniy", ya‘ni Samarqand akademiyasini butun dunyoga tarannum etgan Ulug‘bekning astronomik jadvallar katalogidir. Gap shundaki, Mirzo Ulug‘bek avvalgilarining astronomik jadvallarini o‘rganganida, barcha hisob-kitoblar to‘g‘ri emasligini payqab, koordinatalarni qayta hisoblab, yangi aniqroq jadvallar tuzishga qaror qildi.⁴ Mirzo Ulug‘bek va uning jamoasi olib borilgan hisob-kitoblarning to‘g‘riligiga hurmat ko‘rsatishimiz kerak, chunki ular teleskop ixtiro qilinishidan oldin ham amalga oshirilgan va eng aniq bo‘lib chiqqan. 1941 yilda Ulug‘bek rasadxonasi haqida risola yozgan M. E. Masson shunday yozgan edi: "Poytaxtning yaratilishiga eng yaxshi badiiy va me‘moriy kuchlari jalb qilingan rasadxona, shubhasiz, o‘sha davrdagi boshqa yirik jamoat binolaridan nafaqat g‘ayrioddiy shakllari, balki tashqi bezakdagi rang kombinatsiyalarining biroz boshqacha nisbati bilan ham ajralib turardi. Shu bilan birga, sirli tuman bilan qoplangan astronomlarning kuzatuvlari bilan bog‘liq holda, bu zamondoshlarning beixtiyor hurmatini uyg‘otishi mumkin emas edi, bu "imorati olia" olijanob yoki baland binoda aks etgan. Uning ilmiy faoliyati shu tarzda baholandi, bu uni va Samarqandni butun dunyoga ulug‘ladi. U tabiatan tinchliksevar, vatanparvar, ilm-fanga, bunyodkorlikka mehri baland inson bo‘lgan. Otasi Shohruhning o‘limidan so‘ng, 1447 yil Temuriylar sulolasiga bosh bo‘ladi.

Mirzo Ulug‘bek o‘zi asos solgan rasadxonasida ko‘plab ilmiy kuzatishlar olib borgan. Bu kuzatishlar natijasida 1437-yili «Ziji jadidiy Ko‘ragoniy» asari tugallangan. To‘rt qismdan tashkil topgan bu asarning 2-qismi 22 bobdan iborat bo‘lib 1018 ta yulduzning turg‘un holati keltirilgan.⁵ Bu asar astronomiyaga oid juda qimmatli ma‘lumotlarni o‘zida jamlagan katta ilmiy manbadir. Ushbu asarko‘pasrlar davomida astronomiya ilmida keng foydalanilib kelindi. Bu «Zij» ga ko‘plab olimlar o‘zining sharhini keltirganlar, bulardan eng mashhurlari: Abduvali Birjandiy, Qozizoda Rumi, Mirim Chalabiydardir. Mirzo Ulug‘bekning kata va boy o‘n besh ming jilddan iborat kutubxonasi bo‘lgan, ammo u hozirgacha topilmagan. Ulug‘bek tarix ilmiga ham hissa qo‘shgan va ko‘plab asarlar bitgan uning «Tarixi arba Ulus» (To‘rt ulus tarixi) nomli asarida turklarning afsonaviy ota – bobolari hisoblangan Turkxon ibn Yofasdan to buyuk Amir Temur vafotigacha to‘rt ulusga qaram bo‘lgan mamlakatlarda sodir bo‘lgan voqealar haqida hikoya qilinadi. Mirzo Ulug‘bekning «Tarixi arba Ulus» asari 1425-yili yozib tamomlangan. Bu asar «Ulusi – arabiy Chingiziy» va «Tarixi - arba Ulus» nomlari bilan mashhur. «Tarixi arba Ulus»ning saqlanib qolgan

⁴Мирзо Улуғбек расадхонаси ва музейи. <https://samarkand.uz/>

⁵Мирзо Улуғбек ҳақида – буюк олимнинг биографияси. <https://sputniknews-uz.com/20230306/mirzo-ulugbek-haqida-32678249.html>

nusxalariga qisqacha to‘xtalib o‘tsak. Hozirda uning qisqartirilgan to‘rtta nusxasi mavjud bo‘lib uning ikkitasi Angliyada, bir nusxasi Hindistonning Bankupur shahri kutubxonasida, to‘rtinchi nusxasi AQSHning Xarbar duniversitetida saqlanadi. Abdurauf Fitrat Buxoro madrasasidagi kutubxonalar va ularning vaqf kvitansiyalari haqida ham xabar beradi. Uning ma‘lumotlariga ko‘ra, XX asr boshlarida Ulug‘bek madrasasining vaqf tushumidan yillik daromadi 800 tanga bo‘lganligi ayon bo‘ladi. Arxiv ma‘lumotlariga ko‘ra ko‘chmas mulk, pul va boshqalar ko‘rinishidagi ulkan vaqflar madrasa foydasiga qilingan. Ulug‘bek madrasasi kutubxonasida er egaligi, do‘konlar, savdo markazlari va boshqalar shaklida alohida vaqf mavjud edi. Bu kutubxonaning moddiy va moliyaviy jihatdan mustaqil va mustaqil ishlashiga imkon berdi.

Mirzo Ulug‘bekning ilmida qilgan katta kashfiyotlariga ko‘plab olimlar, tarixchilar yuqori baho berganlar va o‘zlarining iliq fikrlarini bildirganlar. O‘z davrining yirik tarixchisi va davlat arbobi Abdurazzoq Samarqandiy o‘z misralaridan birida Mirzo Ulug‘bekni handasa (geometriya) ilmida ham tenggi yo‘q deb ta‘riflaydi:

Chun Ulug‘bek Mirza darilmi handasa,
Natovon yaft dar hazoron madrasa.

Ya‘ni: Handasa ilmida Ulug‘bek Mirzodekni minglarcha madrasalardan topib bo‘lmaydi deya tarif beradi Abdurazzoq Samarqandiy.

Buyuk o‘zbek olimi Qori Niyoziy shunday yozgan edi: «Har qanday tarixiy shaxsning jahon maydonida paydobo‘lishi, hech qanday tasodifiy bo‘lmay, balki uning ijodi ma‘lum meros va ma‘lum zamin asosida vujudga keladi. Shuning kabi, Ulug‘bek ijodining zamini ham tasodifiy emas». Chindan ham Mirzo Ulug‘bek olimlik va fozillikda tengi yo‘q edi. Ulug‘bek 1449 yil oktabrda o‘ldirilgan. Ulug‘bekning o‘limi haqida tarixchi Mirxond Ulug‘bekka hamroh bo‘lgan Hoji Muhammad-Hisrav so‘zlaridan batafsil hikoya qiladi. Ulug‘bek kechqurun Hoji bilan Samarqanddan chiqib ketdi, u quvnoq edi va hamma narsani gapirib berdi. Ular qisqa masofani bosib o‘tishganida, bir kishi ularga yetib oldi va Ulug‘bek safariga tayyorgarlikni tugatish uchun yaqin atrofdagi qishloqda to‘xtashlarini aytdi.⁶ Bu buyruqdan sarosimaga tushgan Ulug‘bek yaqin atrofdagi qishloqda to‘xtashga majbur bo‘ldi va uylardan biriga kirdi. Juda sovuq edi. Ulug‘bek olov yoqib, go‘shni pishirishni buyurdi. Yoqqan olovdan uchqun Ulug‘bek kiyimiga tushib, uning bir qismini yoqib yubordi.

Ulug‘bek olovga qaradi va dedi: "siz ham bilib oldingiz!". Ulug‘bek o‘yga toldi, Hoji uni yupatishga behuda urindi... Keyin Mirxond Mirzo Ulug‘bekka hujum qilgan ikki kishi uyga qanday kirganini aytib beradi. Ulardan biri, Abbos ismli kishi buyuk olimni ўлдирди. Ўша davr tarixchilarining ta‘kidlashicha, bu Samarqanddan 10-12 mil uzoqlikda sodir bo‘lgan. Shunday qilib buyuk olim dunyodan ko‘z yumdi.

Akademik V.V. Bartold Ulug‘bek haqida shunday deydi: «Musulmon olamida uningdek podshoh mutlaqo bo‘lmagan edi. U o‘zining matematika, geometriya, falakiyot, tarix fanlarida qilgan olamshumul kashfiyotlari bilan ilm - fan sahifalarida o‘chmasiz qoldirdi. Shuning

⁶ Даҳо туғилган кун. https://uza.uz/uz/posts/daho-tugilgan-kun_250748

uchun ham u yirik olimlarva adiblarningina emas, balki barcha avlodning taqdir va tahsiniga sazovor bo‘ldi”.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, Mirzo Ulug‘bekning buyuk ma‘naviy merosi yetishib kelayotgan yosh avlodning ma‘naviyatini, ma‘rifatini o‘stirishda va tarbiyalashda, dunyoqarashini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan biz yoshlar buyuk bobomizning boy ma‘naviy merosini asramog‘imiz va kelajak avlodga asl holiday yetkazmog‘imiz darkor. Bugungi kunda bobomizning bizga qoldirgan ma‘naviy merosi bilan g‘ururlanib ularning ishlarini davom ettirishimiz lozim. Zero ilm – fan tarqqiy etgan davlatni hech kim yenga olmaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Мирханова, М. А. Великий учёный и государственный деятель Мирзо Улугбек / // Молодой ученый. .2016. № 8 (112). С. 821-
 - 2.<https://www.facebook.com/groups/246149995752425/posts/404381733262583/>
 - 3.<https://upl.uz>
 - 4.Мирзо Улуғбек расадхонаси ва музейи. <https://samarkand.uz/>
 - 5.Мирзо Улуғбек ҳақида – буюк олимнинг биографияси. <https://sputniknews-uz.com/20230306/mirzo-ulugbek-haqida-32678249.html>
 - 6.Даҳо туғилган кун. https://uza.uz/uz/posts/daho-tugilgan-kun_250748
 7. Аҳмедов. А. Улуғбек(ҳаёти ва фаолияти). Т. 1991.
 8. Аҳмедов.Б. Улуғбек. Т.1989.
 - 9.Аҳмедов. А. Улуғбек Муҳаммад Тарағай(1394-1449). Т.1994.
 10. Аҳмедов. Б. .Амир Темур ваУлуғбек замондошлари хотирасида.Т. 1996.
 - 11.://www.гоогле.ком/урл?са=т&соурсе=веб&рст=ж&урл=хтпс://зарнеуc.уз/уз/пост/22-март-мирзо-улуғбек-таваллуд-топган-кун-1394
-